

Eesti ala linnaelanike rõivastus

14. sajandi teisest poolest

16. sajandi keskpaigani

Inna Põltsam

Rõivad on inimesele eluks hädatarvilikud, nagu ka toit ja eluase. Peale inimkeha katmise ja kaitsmise on rõivastel veel teisi, ajastust, kultuurist vms. tingitud ülesandeid ja eesmärgke. Paradoksaalsel moel etendavad praktilisus ja ratsionaalsed kaalutlused rõivaste juures sageli vaid episoodilist rolli – sest millisest praktilisest vajadusest olid kantud kõvasti kinni nõõritud korsetid, hiigelpikad kinganinad, suured ja rasked slepid, kõrged kõvad kraed või kitsad püksid, mida kõrvalise abita jalga ei saanud? Kehakatted on nii mõnigi kord olnud inimesele äärmiselt ebamugavad, et mitte öelda piinarikkad kanda, ning iroonia-na oli see just ühiskonna ülemkihi ja jõukate isikute probleem. Luksus ja prestiiž, soov mõjuda ja muljet avaldada nõudis ohvreid. Eriti just kallid ja moodsad rõivad ahistasid inimesi, sundisid peale oma käitumisreeglid ja normid. Kuid mitte ainult luksuslikud, vaid mis tahes kehakatted kannavad endas ajaloo-uuri ja jaoks väärtuslikku ning muidu võib-olla kättesaamatuks jäävat informatsiooni nii inimese kui ka teda ümbritseva ajastu ja kultuuri kohta.

Eesti ala linnaelanike rõivakultuuri kesk- ja varauusajal on Liivimaa rõivamääruste publikatsioonides põgusalt käsitletud bal-tisaksa ajaloolased E. Pabst¹ ja G. v. Han-sen². Nendele töödele lisaks tulevad arves-se rõivamääruste ning paari 14.–16. sajan-dist pärit hauaplaadi ja epitaafi põhjal teh-tud kirjeldused Eesti ajaloo üldkäsitletustes.³ Ainus eriuurimus kesk- ja varauusaja tallin-laste rõivastumiskultuurist on 1992. aastal Tartu ülikoolis valminud K. Kukke diplomi-töö “Rõivakultuur Tallinnas 15.–17. sajan-dil. Rõivamäärused”.⁴

Nimetatud käsitletused on jäänud kõik-peamiselt rõivamääruste-keskseks, seetõ-tu leiab neist õigupoolest vähe vastust kü-simusele, kuidas inimesed riides käisid. Rõi-vamäärustega piirdumine ei ole aga tingi-mata tarvilik või kohustuslik, seda enam et mitmed arhiiviallikad, nagu rae arveraama-tud, linnaraamatud, testamendid, varaloen-did, kaupmeeste arveraamatud, kirjjavahe-tus jms. pakuvad linnaelanike rõivastuse kohta tunduvalt rohkem ja paremat infor-matsiooni. Arhiivimaterjalil on aga üks tõ-sine puudus – see ei loo kunagi selget ette-kujutust, kuidas rõivad välja nägid. Rõivas-te tegumoele leidub kirjalikes allikates küll põgusaid vihjeid, märkusi materjali, värvi, kaunistuste jms. kohta, siiski ei kujunda need tervikpilti kostüümist. Kujutava kunsti teoseid, paar epitaafi välja arvatud, ei ole

¹ E. Pabst. Beiträge zur Sittengeschichte Reval's. – Archiv für Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Hrsg. F. G. v. Bunge, kd. I. Dorpat, 1857, lk. 197–237.

Eesti alalt vaadeldavast perioodist säilinud, kuid pilditeta jäävad teadmised riietusest paratamatult puudulikuks. Arheoloogiline leiumaterjal, millest samuti võiks abi tõusta, alles ootab erialateadlaste poolt läbitöötamist ja teaduskäibesse toomist.

Sellest, kuidas hankis linnaelanik endale rõivaid

Inimestele kehakatteid ja aksessuaare valmistanud ametimehi oli linnas mitmeid: rätsepad, koosnerid, kingsepad, rõivapaikajad, puukingategijad, kübarsepad, kukkursepad, kullassepad, ehtemeistrid jt. Suures linnas, kus nõudlus suurem, kuid ka konkurents tihedam, kujunesid ametimeestel oma kutseorganisatsioonid ehk tsunftid. Need seadsid professionaalse meisterlikkuse iga ametissekuuluja kohustuseks ja see tõstis toodangu kvaliteeti. Väikelinnas oli sageli ühe ameti pidajaid nii vähe, et tsunftidesse koondumist ei toimunud, mõne kitsama eriala meistrid aga puudusid hoopis. Üldjuhul osutusid suure linna ametimeeste oskused paremaks ja pakutavate teenuste arv suuremaks ning sellega arvestasid ka väikelinna jõukad kodanikud. Nii tellis Narva bürgermeister Herman tor Molen endale rõivaid mitte kohalikult, vaid Tallinna rätsepalt. Ühes 1555. aastast pärit kirjas jagas ta oma Tallinna sõbrale Ewerd Broielile vastavasisulisi korraldusi: “Besseling teab minu mõõtu, et ta aga mulle püksid küllalt pikad teeks.”⁵ Tuleb arvata, et Riia, Tallinn ja Tartu kujunesid n.-ö. moodsate rõivaste valmistamise keskusteks Liivimaal.

Alati ei tarvitsenud kehakatteid tellida mõnelt käsitöömeistrilt, linnas oli võimalik osta valmistoodangut – oli tegu siis kohaliku või importkauba või pruugitud rõivastega. Peamiselt pudupoes oli saadaval riidesemeid, jalanõusid, aga eelkõige mitmesuguseid aksessuaare ja ehteasju: vöösid, kukruid, kotte, paelu, linte, mütse, kübaraid, kindad, nõöpe jne. Importrõivastega kauplemine häiris kohalikke rätsepaid. 1527. aastal kaebasid nad Tallinnas raele, et kaupmehed müüvad pudupoodides nende kahjuks pükse ja vammuseid.⁶ Mõõduka järeleand-

misena käsitöölistele lubas Tallinna raad 1534. aasta määrusega kaupmeestel müüa vaid importpükse, kuid aastal 1555 kitsendus tühistati.⁷

Professionaalsete ametimeeste toodangu kõrval jäi arvestatav koht kodutööndusele: kodus kooti kangast, õmmeldi, tikiti jne. – seda eriti (kuid mitte ainult) vaestes majapidamistes. Kodune tekstiilitöö oli traditsiooniliselt naiste õlul. Lihtsaid rõivaesemeid, mille valmistamine ei nõudnud erilist osavust, oli juba puhtmateriaalsetel kaalutlustel kasulik valmistada koduses majapidamises. Linnaeestlaste puhul lisandus asjaolu, et oma kunstist ja ametist lugu pidavad saksa rätsepmeistrid juba niisama lihtsalt kohalikke talupojarõivaid õmblema ei soostunud. Harjumused, samuti majanduslikud võimalused hoidsid linnaeestlasi kinni nende traditsioonilise rõivastuse juures, kuigi linnas oli saksa kultuuri surve tugev ja mõnel juhul tehti saksapärased rõivad neile lausa pealesunnituks.

Kaubalis-rahaliste suhete arenematusel tõttu kasutati muu hulgas rõivaid maksevahendina. Tallinna rae 1396. aasta määruse järgi sai linna kannupoiss igal aastal viis küünart kalevit kuue ja kapuutsi ehk peakoti ning iga kahe aasta tagant kümme küünart kahekordse mantli (*twiworldigen hoiken*) jaoks, raeteener kaheksa küünart mantli ja

² G. v. Hansen. Altlivländische und revalsche Kleiderordnungen des 16. und 17. Jahrhunderts. – Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv. Reval, 1894, lk. 17–35.

³ Vt. nt. E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval, 1904, lk. 90–91; Eesti ajalugu. II kd. Toim. H. Kruus. Tartu, 1937, lk. 266–273; Eesti rahva ajalugu. I kd. Toim. H. Sepp, Vasar, Libe, Oinas. Tartu, 1932, lk. 132–141; Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tallinn, 1976. Vt. ka K. Kaplinski. Tallinn – meistrite linn. Tallinn, 1995. Lk. 38–48 jj.

⁴ K. Kukke. Rõivakultuur Tallinnas 15.–17. sajandil. Rõivamäärused. Tartu, 1992. Diplomitöö. Diplomitöö põhjal valmis ka 1996. aastal “Quotidianum Estonicum’is” avaldatud artikkel: K. Kukke. Les lois somptuaires de Reval. – Quotidianum Estonicum. Krems, 1996. lk. 128–134.

⁵ A. Süvalep. Narva ajalugu. Narva, 1936, lk. 309.

⁶ TLA f. 230, n. 1, s. B. f. 34 (V), l. 11.

⁷ K. Kaplinski. Tallinn..., 1995, lk. 184.

kuue jaoks, tallipoisile ja linnasepale (või hobuserautajale) nähti ette ühel aastal kaheksa küünart Lübecki halli ja teisel 16 küünart kalevit mantli ja kuue õmblemiseks, aastas kaks küünart kalevit peakoti tarvis ning kaks paari jalanõusid.⁸ 1440. aastal otsustasid Liivimaa linnad tasuda Novgorodi kaubakontoris teenivale preestrile muu hulgas ühe *schaubega*.⁹ Uus-Pärnust Tartusse püha õli järele saadetud mehele tasuti kuue veeringu ja paari jalavarjudega.¹⁰ Timukale jäid tavaliselt hukatu seljas olnud rõivad.¹¹

Hulga rõivaesemeid omandas inimene kingitusena. Enamasti kingiti neid eriliste sündmuste, näiteks pulmade puhul. Tallinna 1545. aasta luksusmääruse järgi lubati peiul pruudile kinkida sametist rinnarätik, siidist varrukad, sukad, tuhvliid ja mitmesuguseid ehteid. Pruut võis oma tulevasele kinkida särgi, öömütsi, neli taskurätikut ja püksipaelad.¹²

Rõivad olid kallid, sageli väärt tervet varandust, seepärast müüdi neid edasi, panditi ja pärandati. 1429. aastal kuulus Tallinna kodanikule Otto von den Stakenile kuuetele Riia margale hinnatud punane kuub, selle kallihinnalisust näitab, et samal ajal kõikus tema teiste riideesemete (vammus, püksid jm.) väärtus poole ja ühe marga vahel.¹³ Võrdluseks veel, et kuue marga eest saanuks osta 600–1000 liitrit õlut või u. 1000 kg kaera.¹⁴ 15. sajandi lõpul kulutas Tallinna raad iga raeteenri rõivastele 12 marka; u. 2000 kg rukki hind kõikus samal ajal 15 ja 35 marga vahel.¹⁵ Gustav Vasa õe, 1536.

aastal Tallinnas surnud Hoya krahvinna kõige kallim siidkleit hinnati 1548. aastal 170 margale. Usutavasti palju kallimaid rõivaid Eesti ala linnades ei leidunud.¹⁶ Vilja hinna kiire tõusu tingimustes maksis u. 2000 kg rukist ligi 100 marka.¹⁷ Hinnalisus kindlustas rõivastele pika ea, kestmise üle mitme põlvkonna. Kui Vana-Pärnu kodanikuproua Marghretthe Rychardes sai 1553. aastal päranduseks nii oma vanaema ehted kui ka rõivad, siis pärinesid viimased väga tõenäoliselt veel eelmisest, s.o 15. sajandist, olles seega kaugel päevakajalisest hispaania moest.¹⁸ Moega kaasaskäimine nõudis pingutust ja suuri kulutusi, mistõttu pole imes, et ulatuslikud uuendused ja muutused rõivakultuuris võtsid aega – üks rõivamood ei vahetanud teist totaalselt ja kiiresti välja, kõrvuti esines mitu moestili.

Rõivaste masstootmine ehk rõivatööstus keskajal puudus, kuid mitte iga inimene ei kandnud rõivaid, mis olnuksid spetsiaalselt tema jaoks ja tema mõõdu järgi õmmeldud. Pärandamine, kinkimine ja edasimüümine tõid inimesele mitte ainult uusi, vaid ka võõraid pruugitud rõivaid. Rõivad käisid käest kätte: jõukate inimeste seljast teenijate selga, sugulaselt sugulasele, kes ise ei kandnud, müüs maha. See oli *second hand* süsteem keskaja moodi. Kui keerukas võis olla riideeseme teekond, seda näitab ühe hundinahaga vooderdatud kasuka (*wulffes peltz*) juhtum: kasuka ostis Tallinna kirikuõpetajalt Joachim Waltherilt Balthasar Russow, kes müüs selle edasi Hans Kerkrinckile ja too omakorda ühele Tartu kullassepale.¹⁹ Ei rõivaste võõ-

⁸ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch (=UB). Hrsg. F. G. v. Bunge. Kd 4. Reval, 1859, 4, nr. MCDV (Reg 1695).

⁹ UB 9. Hrsg. H. Hilderbrand. Riga, Moskau, 1889, nr. 564.

¹⁰ Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Koost I. Põltsam, A. Vunk. Pärnu, 2001, lk. 121, nr 3.

¹¹ E. v. Nottbeck. Die alte Criminalchronik Revels. Reval, 1884. lk. 81, l. 270.

¹² TLA f. 230. n. 1, s. B. s. 7, l. 51.

¹³ UB 8. Hrsg. H. Hildebrand. Riga, Moskau, 1884, nr. 499.

¹⁴ Kämmereibuch der Stadt Reval (=KBR). Bearb. von R. Vogelsang. In vier Halbbände. Köln, Wien, 1976–1983, nr. 14.

¹⁵ KBR nr. 2232; J. Kivimäe. Põllumajanduse turusidemed. – Eesti talurahva ajalugu. 1. kd. Tallinn, 1992, lk. 241.

¹⁶ G. v. Hansen. Inventar des Nachlasses der Gräfin Margarethe von der Hoya. – Aus baltischer Vergangenheit. Miscellaneen aus dem Revaler Stadtarchiv. Reval, 1894, lk. 14.

¹⁷ J. Kivimäe. Põllumajanduse..., 1992, lk. 241.

¹⁸ Pärnu linna ajaloo allikad, 82: nr. 93.

¹⁹ J. Kivimäe. Teated senitundmatu eestikeelse kattekismuse kohta Liivi sõja ajast. – Keel ja Kirjandus 1993, Tallinn, lk. 391.

ramaine päritolu ega tegumood olnud omandamisel takistuseks. 1424. aastal kaaperdasid Rakverest pärit mereröövliid Tallinna lähedal rannikul venelaste laeva, aga juhtunud keelduti Liivimaal tunnistamast. Seepeale teatasid venelased, et Tallinnas käia mitmed neilt, s.t. laeval viibinuilt varastatud rõivastes ringi.²⁰ Rõivaste massitootmise puudumine tegi nende ärandamisest ohtliku harastuse, kuritegu oli kerge paljastada ja karistus karm. Rätsep Niklas Viiburist varastas 1438. aastal Tallinnas ühest saunast vammuse ja poodi;²¹ 1464. aastal maeti elusalt naine, kes oli varastanud ühe kodanikutütrel mantli ja teise ehispaelad.²²

Pruugitud rõivaste kandmine oli tavaline igast seisusest inimeste juures, seda ei tehtud alati ja ainult vaesuse pärast. Fakt, et rõivas polnud uus, vaid juba kantud, ei muutnud seda väärtusetuks. Pealegi ei käinud linnavaesed sugugi ainult teiste vanades rõivastes. Linnakodanikud annetasid kangast, et õmmeldaks just nende jaoks riideesemeid – mantleid, kuubesid jm. 1530. aastaist on säilinud ühe rätsepa aruanne Tallinna kaupmehe ja raehärra Johann Selhorst'i korraldusel ja kulul vaestele õmmeldud rõivaste kohta.²³ Kokku valmis 98 kuube-kleiti, 40 paari pükse ja 12 paari põlv-pükse.²⁴ 15.–16. sajandi testamentide järgi annetati Tallinnas vaeste tarbeks lõuendit, villast, linast ning valget ja halli kangast, Lübecki, Ulmi ja Naardeni kalevit, *watmali*.²⁵ Labasekoeline, pehme, linane, villane, hall – need olid peamised vaestele jagatud kangast iseloomustanud omadused. Vabatahtlike annetuste toel said vaesed jalga uhiuued jalanõud: Tallinna raehärra Johann Bulemann näiteks lasi aastal 1389 vaestele valmistada 200 paari, Gherd Witte 1394. aastal 100 paari jalanõusid.²⁶

See, et inimese garderoobi kuulus kellegi teise vanu või kingitusena saadud valmisrõivaid, kärpis individuaalset eneseväljendust. Sageli oli mure, milliseid rõivad kanda “keegi teine” enda peale võtnud, “keegi kuskil” oli selle konkreetse isiku tahtest sõltumata juba ära otsustanud. Aga vaevalt seda alati talumatult ahistavaks peeti, enamik inimesi ei saanud endale lubada luk-

sust olla riiete suhtes valiv. Rõivaste hankimine oli tolle aja inimesele (häda)vajaduse, mitte tarbimiskire rahuldamine, s.t. et isegi ühiskonna ülemkihti kuulunud ja jõukas inimene ei vahetanud mitu korda päevas riideid, tema majapidamine polnud ummistunud rõivastest. Hea pildi ühes majapidamises leidunud rõivastest annavad 16. sajandi Tallinna varaloendid. Pantel Smede ja tema abikaasa majapidamises leidis 1533. aasta varaloendi järgi 4 kuube-kleiti, 4 vammust, üks *garnei*, 2 paari pükse, pool tosinat särki ja 2 mütsi.²⁷ Tunduvalt rikkalikum oli 1532. aastal Hans tor Beckeni garderoob: kasukas, 2 *garneid*, 4 mantlit, 2 paari pükse, 5 kuube, 2 reisikuube, 3 naistemütsi, 2 kraed (võimalik, et naiste omad).²⁸ Seevastu suurükimeister Peter Freseni varanduse hulgas oli vaid hispaania stiilis mantel ja damastist vammus²⁹ ning Hans van Graue teenijale Annekele kuulus üks kleit ja kaks kraed.³⁰

Alles 16. sajandi keskpaiku ilmnesid Euroopa kõrgseltskonnas uued tendentsid – oli peen kanda igaks juhtumiks ise kostüümi. Mis muidugi ei tähenda, et Liivimaal sellest kohe mõõtu võeti. Legendaarne Ivo Schenkenberg, kes oli silmapaistvalt jõukas mees, jättis 1579. aastal endast maha paari pükse, pool tosinat särki, vammuse, kolm kuube, vene kaftani, mantli, hundinahaga töödeldud kasuka või kuue ja kolm mütsi.³¹

²⁰ UB 7. Hrsg. H. Hildebrand. Riga, Moskau, 1881, nr. 317.

²¹ E. v. Nottbeck, 1884, lk. 43, nr. 20

²² E. v. Nottbeck, 1884, lk. 52, l. 23.

²³ 1536. aasta testamendiga jättis Johann Selhorst (Szelhorst) Uue seegi vaestele 4000 Riia marka toidu ja rõivaste jaoks. Revaler Regesten. Kd. III. (= RR) Hrsg. R. Seeberg-Elverfeld. Göttingen, 1975, nr. 157.

²⁴ TLA, B. f. 34 (V), l. 4–7.

²⁵ Vt. nt. RR, nr. 12, 16, 33, 50, 83, jj.

²⁶ RR nr. 5, 6.

²⁷ TLA, A. e. 1, l. 31.

²⁸ TLA, A. e. 1, l. 14–15.

²⁹ TLA, A. e. 1, l. 7.

³⁰ TLA, A. e. 1, l. 26.

³¹ A. Süvalep. Uusi andmeid Ivo Schenkenberch'ist ja tema vanemaist. – Vana Tallinn. I kd. Tallinn, 1936, lk. 95–96.

Rõivaesemeist endist

Millest rõivaid valmistati? Hansakaubanduse üks peamisi objekte oli kangas. Liivimaale veeti sisse kallihinnalist kangast, millest enamik müüdi edasi Venemaale. Kauba valik oli lai, arhiiviallikais sisaldub kümneid, peamiselt kanga päritolu järgi tulnud nimetusi. Kõige hinnatumad olid Liivimaal Flaami, eriti Yperni ja Poperinge kalevisordid, samuti Flandria, Hollandi ja mitme Saksa linna (Acheni, Kölni) omad. Näiteks valmistati Tallinna rae ametimeestele 15.–16. sajandil rõivaid Lübecki hallist, Naardeni, Kampeni, Deventeri ja inglise värvilisest kalevist. Materjali järgi eristusid kangad järgmiselt: linane, lõuend, kalev, siid, brokaat, samet, atlass, taft, puuvillane, mohäär, lina ja villa segu (*sardock*), jämedakoe-line kalev (*watmal*), *kirsei*, peenvillane (*soye*). Peale importkanga liikus Liivimaa turul odavat kohalikku toodangut: linast kangast ja *watmali*. Teadaolevalt veeti *watmali* isegi Liivimaalt välja Brüggesse ja sealt edasi Itaaliasse.³² Sugugi mitte kogu Liivimaale imporditud kangas polnud lihtsale inimesele kättesaamatult kõrge hinnaga. 16. sajandil müüsid Tallinna väikekraamikaupmehed nii vaestele linnaelanikele kui ka talupoegadele puuvillakangast, eriti levinud oli sinine puuvillariie.³³

Laialt kasutati Liivimaal rõivaste valmistamisel karusnahka, mis oli samuti üks hansasakaubanduse tähtsamaid objekte ja mida liikus Liivimaa turul suures valikus. Levi-

nud olid nii haruldased ja kallid kui ka odavad karusnahad: “Kõrgema seisuse rahval oli seljas ilvese-, leopardi- ja nugisenahkadega, lihtsatel aga hundi-, kärbi- ja rebasenahaga vooderdatud kuued.”³⁴ Balthasar Russowi sõnu kinnitavad arhiiviallikad, lisades omakorda loetelusse orava-, metskitse-, saarma-, naaritsa-, soobli-, nirginaha jms. Tuleb arvata, et kasutati isegi kassinahka, näiteks kuulus ühele Tallinna kodanikule musta kassi nahaga vooderdatud (*mith swartten katten fellen gefodert*) mustast *karteke*’st krae (*koller*).³⁵ Tallinna koosnerite 1453. aasta skraa järgi otsustades oli oravanahk üks tavalisemaid, kuivõrd meistritööks nõuti kasukavoodrit oravanaha kõhu- ja seljapoolsest ning hallipunakirjust oravanahast.³⁶ Samas oli orava talvine hall nahk (*grauwerck*) jälle kallihinnaline haruldus. Kõige odavam, kättesaadavam ja levinum oli koduloomade, eelkõige lamba- ja tallenahk. Isegi Tallinna koosnerite meistritööks oli muu hulgas lambanahkse naistekasuka valmistamine.³⁷ Karusnahksed kasukad, karusnahaga ääristatud või vooderdatud kuued polnud Liivimaal pelgalt suur toredus, vaid need teenisid selgelt praktilist eesmärki ehk olid hädavajalikud kaitseks külma talve vastu.

Rõivaid valmistati ka pargitud loomana-hast ja seemisnahast (*semisch*): ülerõivaid (*ledder garnei*), vammuseid (*leddern wambos*), pükse (*leddern hosen*) ja pükste istmikuosi (*haßen mit ledderen gesete*), sukki (*leddern strumpe*), kraesid (*ledder kragen, koller*).³⁸

³² P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln, Wien, 1973, lk. 393.

³³ P. Johansen, H. v. z. Mühlen, 1973, lk. 403.

³⁴ B. Russow. Chronica der Prouintz Lyffland. – Scriptores Rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chronisten und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland. Riga, Leipzig, 1848, lk. 45.

³⁵ TLA A. e. 3, l. 17p.

³⁶ E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte..., lk. 82; K. Kaplinski. Tallinn..., lk. 189.

³⁷ E. v. Nottbeck, W. Neumann. Geschichte..., lk. 82; K. Kaplinski. Tallinn..., lk. 190.

³⁸ TLA, A. e. 1, l. 29p, 36, A. e. 2, l. 79, 83p, 85p; A. e. 3, l. 66p; B. t. 1, l. 84; B. t. 2, l. 13p.

³⁹ Liv-, est- und kurländisches Urkundenbuch (= UB). Hrsg. L. Arbusow (sen). Zweite Abteilung, kd. I. Riga, Moskau, 1900, nr. 31; UB II-2, Hrsg. L. Arbusow (sen). Zweite Abteilung, kd. II. Riga, Moskau, 1905, nr. 412 § 38, 39; W. Stieda, C. Mettig. Schragen der Gilden und Aemter der Stadt Riga bis 1621. Riga, 1896, lk. 487.

⁴⁰ TLA, B. t. 1, l. 57, 69p; B. L. 4, 36. Väidetavalt võis *jope* mõnel juhul tähistada ka naisterõivast.

⁴¹ M. v. Boehn. Die Mode. Menschen und Moden im sechzehnten Jahrhundert. München, 1923, lk. 107.

Milliseid rõivaesemeid valmistati ja kanti? Hoopis keeruline on arhiiviallikate põhjal saada selgust üksikute rõivaesemete tegumoe kohta. See on võimalik ainult mujalt Euroopast pärineva võrdlusmaterjali abil. Nagu kõikjal hansaruumis ja mujalgi, oli Liivimaa linnakodanike tähtsaim riietuse vaadeldaval perioodil *schaube* ehk karusnahaga töödeldud ülerõivas. *Schaubel* olid lühikesed või pikad varrukad, lopsakas sallkrae ning ees puudusid kinnised. Karusnahaga vooderdatud varrukateta ülerõivas oli *garnei*. Talvel kanti mitmesuguseid kasukaid (*pelz*, *belz*). Nii mehed kui ka naised kandisid varrukateta mantleid (*hoiken*), neid oli pikki ja lühikesi, kellukalõikelisi (*klock-hoeykenn*).³⁹ Sellised naistemantlid omandasid hiljemalt 16. sajandil eriti omapärase väljanägemise, täites ühtlasi peakatte osa. Mõnel juhul oli mantel peaosas traadiga toestatud või jälle kanti kõige peal mütsi. *Hoikenisse* rõivastatud Liivimaa linnaprouad on kujutatud ka ühel 16. sajandi teisest poolest pärit vasegravüüril. Peale juba nimetatute kanti pikki, laiades voltides (vihma)mantleid (*paltrock*). 16. sajandil tuli moodi hispaania lühike ja lai, avatud rinnasise meestemantel (*spanische kappe*).

Meesterõivastuse juurde kuulusid: pihtkuub ehk vammus (*wambs*), kuub (*rock*), harvem *jope* (*japonze*) või *jacke*⁴⁰ – mõlemad olid turvistikust kujunenud või sellest mõjutusi saanud lühikesed vammuselaadsed rõivaesemed – ning lõpuks särk ja püksid. Meestepüksid kujutasid endast isegi veel 15. sajandil kaunis keerulist moodustist kahest eraldi püksisäärest (ehk sukast), mis olid nõöride abil kinnitatud aluspükste (*brouch*, *niderwât*) vöö külge. Kui vammus muutus eriti lühikeseks, hakati pükse nõörima vammuse külge. Mõistetavalt omandasid selles olukorras püksipaelad erilise tähtsuse, väidetavasti kasutati ühe paari juures maksimaalselt kahteist paela.⁴¹ Keskaja meeste n.-ö. päris püksid olidki aluspüksid. Tolle aja miniatuuridel kujutada armastatud stseen “võitlus pükste pärast”, s.t. kelle jalas on majas püksid, demonstreerib ilmekalt, et võitlust peeti just nende diskreetsete ihukatete pärast.

Liivimaa linnaprouad *hoikenisse* 16. sajandi II poolel.

I. Manninen. Eesti rahvariite ajalugu. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. Tartu, 1927.

„Võitlus pükste pärast.“

A. Schultz. Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Kd. 2. Prag, Wien, Leipzig, 1892.

Kui vammus muutus lühikeseks, nõöriti püksid vammuse külge.

Mittelalterliches Hausbuch. Hrsg. v. Germanischen Museum. Leipzig, 1866.

Püksisääred nõõrisid mehed aluspükste vöö külge.

Boehn. Die Mode. Menschen und Mode im Mittelalter. München, 1925.

Meeste puhvpüksid 16. sajandi II poolest.

M. v. Boehn. Die Mode. Menschen und Moden im sechszehnten Jahrhundert. München, 1923.

Kui rätsepad taipasid hakata sääri omavahel kokku õmblema, saadi liibuvad, pigem sukkpükse meenutavad meestepüksid. Need olid nii kitsad, et tuli kasutusele võtta vahetükk, millele eesosas anti kolmnurkne kuju. Nii saadi nn. püksilakk või -lapats, millest kujunes meestemoe oluline, 16. sajandi lõpuni püsinud detail. Väidetavalt võeti see (*braquette*) esimesena kasutusele Prantsusmaal.⁴² Hiljemalt 15. sajandi teise poole Liivimaa kirjalikes allikates esinevad *overhosen* (pealispüksid?),⁴³ mis võisid olla lühikesed *brouchi* ja sukkade peal kantud püksid. Millist osa pükstest tähistas samal ajal ja hiljemgi kasutusel olnud *hossenkogele*,⁴⁴ saab vaid oletada. 16. sajandi algul tulid Euroopa meestemoodi põlvpüksid. Need võistlesid oma toreduselt varrukatega ja olid kaunistatud kõikvõimalikul moel – lõhikute, kantide, lehvide, puhvide ja vooderdustega. Liivimaa kirjalikes allikates tähistavad põlvpükse ilmselt *halffe* (*halver*) *haßen*.⁴⁵ 16. sajandi algul kandsid mehed *nedder-* ja *unterhaseneid* (aluspükse?).⁴⁶ 1520.–40. aastate varaloendites esinevate punast, halli, musta ja tuhakarva “aluspükste” puhul on võimalik, et need olid mõeldud n.-ö. eksponeerimiseks, näiteks, põlvpükste dekoratiivsetest lõhikutest välja paistma.

Hispaania mood tõi kaasa puhvpüksid. Need ulatusid umbes põlvini (kuid oli ka lühemaid ja pikemaid variante) ning moodustasid paksu, tugeva riide ribadest, mis olid kogu pikkuses kokku õmblemata, ribadevaheline n.-ö. avatud ruum täideti õhukese, kerge kangaga, mis kokkuvõttes ajaski püksid puhvi. Sellisteks polsterdusteks kulus väidetavalt 20–200 küünart riidet – mida rohkem polsterdust, seda rohkem puhvis püksid olid.⁴⁷ Puhvpükste juurde kuulus poolkera kuju saanud, polsterdatud ja mõnikord lehvidega ehitud püksilakk või -kapsel, mis sageli omandas lausa hiiglaslikud mõõtmed. Praktikast kasutasid mehed seda ühtlasi salatasku või kotina, kuhu oli hea näiteks raha peita.⁴⁸ Puhvpükse ja dekoratiivset püksilakka kandvatena on kujutatud Tallinna mustpeasid 1561. aastal valminud epitaafil.

Naiste rõivastus oli meeste omaga võrreldes tagasihoidlikum ja pakkus vähem varieerumisvõimalusi. 14.–15. sajandil domineeris endiselt pikk kleit, millest hiljemalt 16. sajandil kujunes kaks eraldi rõivaeset: seelik ja pihik. Riia rätsepate 1492. aasta skraa järgi valmistati naistele pikki ja laiui, pikkade varrukatega kleite (*widen langen rock mit langen mowen*), samuti kitsaid (*engen rock*) või lõhikutega (*vorstuckeden rock*) või palis-

tustega (*kamperrock mit einem söme*) kleite.⁴⁹ Aga u. kolmkümmend aastat hiljem oli Tallinnas naistel pikavarrukaliste kleitide (*langk mouwen rocke*) kandmine juba keelatud.⁵⁰ Ilmselt on mõeldud puhtdekoratiivseid kleidivarrukaid, mis iseloomustasid eriti itaalia renessanssmoodi. Liivimaa kodanikuprouade garderoobis leidis veel pikk bordeeritud rõivaese – *summarie*. 1556. aastal kuulus ühele Tallinna kodanikuprouale nugesabadega töödeldud *summarie*.⁵¹ Hiljemalt 16. sajandi keskpaiku kandsid kodanikuprouad põllesid (*schortelducke*).⁵² Naiste garderoobi kuulusid veel sukad – jõukatel olid need siidist õmmeldud. Leidis ka vooderdatud ja nõõpidega kaunistatud sukki.⁵³

Kostüümi n.-õ. eemaldatavad osad olid nii naiste- kui ka meesterõivastuses varrukad ja kraed, s.t. et ühte varrukapaari või kraed võis sobitada mitme kuue või kleidiga. Enamasti olid need eemaldatavad osad toredalt ehitud. Tallinna kodanike garderoobis leidis muu hulgas mustast sametist 14 kullatud nõõbiga, punasest damastist 12 kullatud nõõbiga, siidist 6 hõbenõõbiga, mohäärist ja peenvillast 4 hõbenõõbiga käiseid.⁵⁴ Kraed polnud vähem uhked, neid oli kolme kullatud nõõbiga või valgeid kahe hõbenõõbiga, siidist (kamelotist), sametist, kuldsest kangast, lintide, haakide, karusnaha või kantidega kaunistatuid, samuti pärlikraesid.⁵⁵ 16. sajandil ilmus naistemoodi eraldi kantav püstkrae (*koller*), mis varjas nii kaela kui ka rinnaesise.⁵⁶ Hispaania mood tõi omakorda kaasa suured targeldatud ja kroogitud kraed, nn. veskikivid, mida kandsid nii mehed kui ka naised.

Kostüümi oluline osa oli peakate. Nende valik oli suur nii meestel kui ka naistel: mütsid (*mutze*), kübarad (*hulle, hôt*), tanud (*huve*), kapuutsid ehk peakotid (*kogele*), peärätikud (*doecke*), “lapimütsid” (*lappenbonitte*), baretid (*bareth*), sealhulgas kõrva(k)lap-pidega baretid (*lappenboreth*) ja *presterborete*. Kraamikaupmehed müüsid igat värvi väikseid kübaraid meestele ja naistele (*ringerhode*) jne.⁵⁷ Peakatted olid samuti ehitud: vooderdatud või ääristatud karusnahaga, kaunistatud sulgede, loori ja rüüsidesga, pärlikrantsi, hõbepaela või muude väärisasja-

Renessanssmoele iseloomulikud pikad dekoratiivsed kleidivarrukad.

Boehn. Die Mode. Menschen und Mode im Mittelalter. München, 1925.

dega.⁵⁸ Eriti fantaasiarikastes vormides naiste peakatted iseloomustasid Burgundia moodi, tuntuim stiilinäide on kahtlemata *hennin* ehk looriga kõrge tanu. Burgundia moes valitses tõeline loorikultus, isegi mehed kandsid looriga kaunistatud peakatteid. Üldiselt pakkusid naiste peakatted mitmekesisemat pilti kui nende kostüümi ülejäänud osad, aga vahest oligi see kleidi tagasihoidlikkuse kompenseerimiseks.

42 M. v. Boehn. Die Mode..., (1923), lk. 108.

43 TLA, B. L. 2 (I), l. 50; UB II-1, nr. 476.

44 UB II-1, nr. 636; TLA B. L. 4, l. 36.

45 TLA, A. e. 1, l. 14p; B. f. 34 (V), l. 5p, 6.

46 TLA, A. e. 2, l. 85p, 86; A. e. 3, l. 2p, 6p.

47 M. v. Boehn. Die Mode..., (1923), lk. 100.

48 M. v. Boehn. Die Mode..., (1923), lk. 108.

49 W. Stieda, C. Mettig. Schragen der Gilden..., lk. 487.

50 TLA, B. s. 7, l. 10p.

51 TLA, A. e. 3, l. 17p.

52 TLA, A. e. 2, l. 72.

53 TLA, A. e. 2, l. 72; B. t. 1, l. 282p.

54 Vt. nt. TLA, A. e. 1, l. A. e. 2, l. 75p, A. e. 3, l. 20p. B. L. 4, l. 36, 39.

55 Vt. nt. TLA, A. e. 1, l. 14p, 24p, 43p; A. e. 2, l. 72, 84p. B. t. 1, l. 1p.

56 *Koller* kandus ka meestemoodi, kus sellest kujunes pigem mantlitaoline rõivaese.

57 TLA, A. e. 1, l. 10, 10p; B. t. 1, l. 88; B. h. 18, l. 252p, 253; B. s. 7, l. 2, 10p.

58 TLA, A. e. 2, l. 73p, 83p; B. t. 1, l. 22, 134. UB II-1, nr. 24; A. Süvalep. Uusi andmeid Ivo Schenkenberch'ist, 95.

Naiste peakatteid 16. sajandi I poolest.

A. Schultz. Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Kd. 2. Prag, Wien, Leipzig, 1892.

Meeste peakatteid 15. sajandist.

A. Schultz. Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Kd. 2. Prag, Wien, Leipzig, 1892.

Lühikeste juustega soengus Liivimaa talunaine ja pikkade kähardatud juustega neiu.

I. Manninen. Eesti rahvariiete ajalugu. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. Tartu, 1927.

Kostüümi juurde kuulusid veel kindad (*hansken*). Kanti villaseid kindaid, mis olid kohalikku ja vene päritolu;⁵⁹ samuti imporditud nahkkindaid.⁶⁰ Saaremaal valmistatud kindaid veeti isegi Liivimaalt välja.⁶¹

Jalanõudest kanti Liivimaal, nagu mujal Euroopaski, 14.–15. sajandil teravaninalisi jalavarje ehk nn. nokk-kingi. Erilise populaarsuse ja kohati äärmuslikult ebapraktilise ja veidra välimuse said need Burgundia moe võidukäigu ajal. Alles 15. sajandi keskpaiku hakkasid väga pikad ja teravad kinganinad välja vahetuma tömbimate vastu, ilmusid nn. pardinokk-kingad. Umbes samal ajal moodi tulnud tuhvliid või toakingad (*pantufelen*)⁶² jälgisid samuti jala loomulikku kuju ja suurst. Linnatänavatel liikumiseks kanti nahkingade kaitseks puukingi (*clotzen*), need olid kõrged, n.-ö. kahe kontsaga üle jala kinnitavate nahkrihmadega.⁶³ Veel kanti mitmesuguseid saapaid (*stevelen*), sealhulgas lai pिकासärelisi (*lerse*), poolsaapaid (*halven stewelen*) ning mahakeeratud äärega säärsaa-paid.⁶⁴ Riia kingsepad valmistasid 14. sajandi lõpust pärit skraa järgi meistritööks paari saapaid, (naiste)kingi, nõõpidega naistekingi ja paari *nedderscho* (poolsaapad?).⁶⁵ Jalavarjudena kanti veel viltsusse (*fylth bossen*), mida oli ka vene päritolu (*russcher boysen*).⁶⁶ Ilmselt kõige rohkem oli linnas inimesi, kes igapäevaselt käisid pasteldes (*pastelen*).⁶⁷ Need olid õmmeldud ühest nahatükist, põhi ilma tallata. Arvatavasti kandsid eestlased linnas ka viiske.

Linnas elanud eestlaste riietus säilitas sarnasuse talupoegade omaga. Naised kandsid villaseid varrukata umbkuubi, mis täitsid ka seeliku aset (*hamme*);⁶⁸ kuue all kanti linast särki. Eesti naistel olid veel värvilised villased seelikud (*seeleken*). K. Kaplinski arvates oli tegu vaipseelikuga.⁶⁹ Mehed kandsid villaseid umbkuubi ja villaseid või linaseid pükse. Talvel kanti kasukaid ja pikki villaseid kuubi. Riietuse juurde kuulusid veel sukad, villased sokid, naistel säärised (*zerritz*) ja põlled, kindad, suurrätitaolised tumedavärvilised sõbad, villased õlarätid, käterätitaolised pearätid, talupojamütsid ning imporditud kübarad, mida kaunistasid paelad-suled.

Eesti ala linnaelanike rõivastuses on jälgitavad mitme kultuuri mõjud. Saksa soost linnaelanikud võtsid üle detaile eesti ja vene rõivakultuurist. Tallinna kodanike varaloendites 16. sajandist esineb vene särke, kaftaneid (*russischen kaffthan*), mantleid (*rusche mantel*), kasukaid (*russche zcuben*), mütsi, viltsusse.⁷⁰ Eesti kultuuri mõju on tunda eriti ehetes ja aksessuaarides – mittesaksa kaelaketid, nõõbid, talupojamütsid (*burenhut*), kindad.⁷¹ Eesti algupäraks tuleb tõenäoliselt arvata ka saksa linnakodanike garderoobi kuulunud (linased või villased) meestepüksid ehk *buxen*.⁷² Saksa rõivakultuuri mõju Eesti linnaelanikele, samuti talupoegadele ei vaja siinkohal eraldi tõestamist.⁷³

Rõivaste eristamine otstarbe järgi

Kirjalikud teated annavad edasi mitte ainult üksikute riideesemete nimetusi, vaid sedagi, kuidas inimesed rõivaid nende otstarbe järgi määratlesid. See oli mõneti mitmekesisem kui jagamine argi- (*dagelikes kleider*) ja pidupäeva- (*kostige kleider*) rõivasteks.

⁵⁹ TLA, A. e. 1, l. 38p.

⁶⁰ TLA, B. h. 18, l. 253.

⁶¹ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 395.

⁶² TLA, B. s. 7, l. 4p.

⁶³ UB 8, nr. 499; UB II-2, nr. 412, § 60.

⁶⁴ TLA, A. e. 2, l. 77p; B. L. 2 (II), l. 58; B. t. 1, l. 134; B. h. 18, l. 209; UB II-1, nr. 24.

⁶⁵ Saabastele valmistati karusnahkseid sisevoodreid, võib-olla tähistab *nedderscho* hoopis seda. UB 4, nr. MDXXIII, § 4.

⁶⁶ TLA, B. L. 2 (II), l. 77, 88.

⁶⁷ UB II-2, nr. 428..

⁶⁸ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 402.

⁶⁹ K. Kaplinski. Tallinn..., lk. 45.

⁷⁰ TLA, A. e. 1, l. 6p, 31p; A. e. 3, l. 19p, 20; B. t. 1, l. 48; A. Süvalep. Uusi andmeid Ivo Schenkenberch'ist. 1995.

⁷¹ TLA, A. e. 1, l. 2; A. e. 2, l. 19p, 73; P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 395, 397–402.

⁷² Meeste igapäevaste ja tõenäoliselt eesti päritolu rõivaesemete hulka peaks kuuluma ka *pien*. Millega aga oli tegu, jääb teadmata. Vt. TLA, A. e. 2, l. 82: *dagelikes kleider, also buxen und pien*.

⁷³ Vt. nt. I. Manninen. Eesti rahvariie ajalugu. Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. Tartu, 1927.

Iseenesest mõistetavalt eristati kliimaatilistest oludest tulenevalt talve- ja suveriideid (*sommer rock*).⁷⁴ Veel eristati täiskasvanute ja lasterõivaid. Riia rätsepate õmblustaksid järgi valmistati eraldi rõivaid alla kaheksa aasta vanustele tütarlastele ja alla kaheteistkümne aasta vanustele poistele.⁷⁵ Kas need olid midagi muud kui täiskasvanute rõivaste vähendatud koopiad, jääb teadmata.

Rõivaesemed andsid tunnistust inimese tegevusest, harjumustest jms., nõndasamuti märkisid rõivad – pruutkleit (*brudt rock*)⁷⁶ – inimese elu tähtsaid hetki. Kirikus ja (tantsu)peol käimine olid sündmused, mis nõudsid väarikat, isegi spetsiaalset rõivastust. Hans tor Beckeni garderoobis leidis näiteks väarisaasjadega kaunistatud “tantsumantel” (*dantzhoiken*).⁷⁷ Arvatavasti olid naiste pühapäevakleidid (*sonndages rock*)⁷⁸ just kirikuskäimise rõivad.

Eri rõivad olid reisimiseks ja ratsutamiseks: reisikuued (*wandesrock, ride rock*), -püksid (*ridehosen*), -schaube'd (*reisezcuben*), -müttsid (*ridehote*).⁷⁹ Saunamõnused nauditi linnas era- või avalikes saunades. Kaasaegsete tunnistuste järgi tavatseti saunas käimiseks juba kodus lahti rõivastuda ning joosta vaid kerge saunamantli väel lähimasse kümbelusasutusse.⁸⁰ Kas ka Liivimaa linnades võis näha napilt rõivastatud perekondi mööda tänavaid sauna poole lippamas, pole teada, aga saunamantlid olid kodanikel olemas küll. 1442. aastal pärandas Tallinna kodanik Gerd von Linden Marquart Vinkenile laia äärisega saunamantli (*badekappe*).⁸¹ 16. sajandi varaloendest esineb neid samuti.⁸² Keskajal ei tuntud öörõivaid, inimesed magasid alasti, teistsuguseid teateid pole ka

⁷⁴ J. Kivimäe. Teated senitundmatu..., lk. 391.

⁷⁵ Vt. nt. W. Stieda, C. Mettig. Schragen der Gilden..., lk. 487.

⁷⁶ TLA, A. e. 4, l. 4.

⁷⁷ TLA, A. e. 1, 14p.

⁷⁸ TLA, B. N. 1, nr. 1411; RR, nr. 88.

⁷⁹ TLA, A. e. 1, l. 2, 14p, 43p; UB II-1, nr. 24, 636; KBR, nr. 15.

⁸⁰ N. Elias. Über den Prozess der Zivilisation, kd. I. Basel, 1939, lk. 223.

⁸¹ UB-9, nr. 911.

⁸² Vt. nt. TLA, B. t. 1, l. 17.

Saksa pürjeliproua kirkus ja tantsupeol käimise kostüümis ning argipäevases kleidis 15. sajandi lõpul.

Boehn. Die Mode. Menschen und Mode im Mittelalter. München, 1925.

Liivimaalt. Küll aga kanti hiljemalt 16. sajandil Liivimaal öömütse (*nachthulle*, *nachtmütze*). Tallinna luksusmääruste järgi oli öömüts pruudi üks lubatud kinke oma peiule.⁸³ Mida kujutas endast “pikk öömantel” (*nachttabbert*),⁸⁴ jääb selgusetuks, võib-olla oli see midagi hommikumantlitaolist, sest kahtlane, et tallenahaga vooderdatud rõivast oleks kantud voodis.

Värv

14.–16. sajandi Euroopa kujutava kunsti teosed: maalid, miniatuurid jm. loovad ettekujutuse rõivaste suurest värvirõõmust ja -kirevusest. Liivimaa linnaelanike värvivalikut ja -eelistusi rõivastuses tuleb välja lugeda arhiiviallikaist. R. Seeberg-Elferfeldi publitseeritud testamentide (aastaist 1418–1558) järgi esines Tallinna kodanike garderoobis kõige rohkem musta, punast, pruuni ja sinist värvi riideesemeid.⁸⁵ Must oli neist ülekaalukalt eelistatuim värv ja seda isegi 15. sajandil, kui Hispaania üldtunnustatult mustalembene mood ei olnud veel levinud.⁸⁶ Muidugi on testamentides sisalduv informatsioon üldistuste tegemiseks liiga juhuslik ja napp, kuid tumedate toonide eelistus iseloomustas ka Põhja-Saksa alade renessansskostüümi,⁸⁷ nii et samade suundumuste esinemine Liivimaal on täiesti loogiline ja ootuspärane. Kogu keskaja Euroopas oli armastatuim piduvärv punane. Vastupidist ei saa väita ka Liivimaa kohta, palju luksuslikke ja vähem luksuslikke rõivaid valmistati tõepoolest punasest kangast, ometi on kirjalike teadete põhjal alust väita, et must värv oli kui mitte domineerivam, siis vähemalt niisama levinud. 1514. aastal Venemaal läbirääkimistele lähetatud Liivimaa linnade saadikud riietati väarikalt just musta (*eine nige cleidinge swart*).⁸⁸ Ehkki Liivimaal jagati halli värvi kangast vaestele, ei olnud hall tingimata ja ainult vaeste ehk kuidagi vähem väärtustatud värv. Juba kanga materjal räägib selle vastu, sest raske on pidada halli tafti millekski muuks kui luksuseks. Pealegi oli küllalt jõukaid kodanikke, kel oli korraga mitu halli värvi riideeset.⁸⁹ Lübecki hallist kalevist rõivaid kandsid teiste hul-

gas Tallinna raesaadikud 14.–16. sajandil.⁹⁰

Eesti ala linnaelanike rõivaste värvikirevuse üle otsustamine kirjalike teadete põhjal on mõneti komplitseeritud, kuid mitte võimatu. 1546. aasta varandusinventari järgi oli Gerdt N. van Embdenil sinist, musta, pruuni, punast ja tuhakarva riideid.⁹¹ 1556. a. kuulus Tonies Schorre garderoobi musta, punast ja halli värvi rõivaesemeid.⁹² Tallinna kodanikuproua Katcherine pudupoes märgiti 1533. a. üles üks pruuni, kaks punast, halli ja musta ning neli sinist värvi riideeset.⁹³ Kangastega kaubitsenud Hinrick Stalbroderi kauba hulgas domineeris 1531. aastal musta värvi kangas, järgnesid üsna ühetaoliselt punast, pruuni, halli, valget ja kollast värvi kangas.⁹⁴ Paraku ei kõnele üksikute rõivatükkide värv veel midagi tervik-kostüümi illest ja värviküllusest. Omamoodi ahendavalt mõjub seegi, et inventaride koostajad käsitasid värve peamiselt põhitootidenäna, vaid üksikutel juhtudel on eristus täpsem: tumehall, tumeroheline, ihuvärvi, tuhakarva jms. Kuidas olid värvid omavahel kombineeritud, kas siis üksiku riideeseme või kogu kostüümi puhul, see tuleb rõivaste loeteludest harva ilmsiks. Mõningaid teateid siiski leidub, nagu sinisega vooderdatud must meestekuub, kollasega vooderdatud must *garnei*, kollase voodriga pruun,

⁸³ TLA, B.s. 7, l. 51.

⁸⁴ TLA, B. t. 2, l. 13p.

⁸⁵ Vt. RR, nr. 1–216.

⁸⁶ Musta värvi läbilöömine sai meestekostüümis alguse juba Burgundia moes. Kui keiser Friedrich vürstidest, krahvidest ja rüütlitest saatjaskonnaga 1468. a. Roomat külastas, olid nad kõik rietatud musta. – Max v. Boehn. *Die Mode. Menschen und Mode im Mittelalter*. München, 1925, lk. 233.

⁸⁷ Uwe Meiners. *Stufen des wandels. Aspekte der Periodisierung der bürgerlichen und bäuerlichen Kultur im Münsterland (1550–1800)*. – *Wandel der Alltagskultur seit dem Mittelalter*. Hrsg G. Wiegmann. Münster, 1987, lk. 285–286.

⁸⁸ AR, nr. 55 § 10.

⁸⁹ Vt. nt. TLA, A. e. 3, l. 23: Marcus Rensefelt'il oli kolm halli kuube.

⁹⁰ KBR, nr. 2010, 2079, 2232.

⁹¹ TLA, A. e. 2, l. 85p.

⁹² TLA, A. e. 3, l. 21p.

⁹³ TLA, A. e. 1, l. 31p.

⁹⁴ TLA, A. e. 1, l. 8–11.

punasega hall, või rohelisega vooderdatud must (vihma)mantel, mustad, punasega kaunistatud meestepüksid.⁹⁵ 1491. aastal olid Tallinnas raemoosekantide rõivad kombineeritud rohelisest ja pruunist kalevist,⁹⁶ 1525. aastal rae koplihärral, puusepa- ja müürsepameistril aga punasest ja sinisest kalevist.⁹⁷ 1532. aasta varaloendi järgi kuulus Tallinna kodanikule Hans tor Beckenile üks paar musti ja üks paar punaseid pükse, mida ta võis kombineerida punase, pruuni või halli kuue ja musta mantliga.⁹⁸ Harva tulevad loenditest vammus ja püksid esile koos kui ülikond, aga näiteks 1527. aastal kuulus Hinrick vam Sandele punastest pükstest ja pruunist vammusest koosnenud ülikond.⁹⁹ Nagu näha, oli rõivaste värvilahendus enamasti küllalt mõjusatele kontrastidele üles ehitatud.

Värvikirevust lisasid riideesemetele sametist, siidist või karusnahast kandid, äärised ja tikandid. Oma panuse andsid uhked vööd, pandlad, paelad, nõöbid-naastud, värvilised kivid ehetele, kaunistatud peakatted jms. Lõpuks löid alles kõik need elemendid ja detailid koos täiuslikult värvikireva kostüümi. Seega ütleb varaloendis esinev must kuub või kleit vähe kostüümi tegeliku väljanägemise kohta.

Aksessuaarid

Aksessuaarideta ei kujune kostüümist täielikku ettekujutust, sest mitmesugused ehted ja kaunistused olid eriti peorõivastuse vältimatu koostisosa. Piduliku sündmuse puhul ehtisid end kõik, muidugi vasta-

valt võimalustele. Kui rikkalikult olid Liivimaal linnakodanike proud ehitud, seda kirjeldab Balthasar Russow: “Naiste seas ei olnud ka puudust hõbedastest ja kullatud tanuehetest, iga üksik üle kahe puhthõbedast marga raske, ja kullast ja kullatud kaelakeedest, millel rippusid imekaunid kalliskivid ning hõbedast ja kullatud pannaldest ja taskutest ühes kullatud tupega, kõik üle 60 loodi rasked, ja paljudest toredatest kullast sõrmustest, nõõpidest ja nõõridest. Ning piigadel ei puudunud hõbedast, kullatud ja pärlitest pärjad ja hulk suuri ja pakse ürbisõlgi ja preese, mis kaalusid mõningad puhthõbedast marga, samuti olid neil suured vöökeed ja tupid, kokku 30 loodi, ja suured ja uhketest kalliskividest roosikrantsid. Kõige sellega oli viimane kui üks naine ja neitsi kaunistatud ja ehitud.”¹⁰⁰ Testamendid ja varandusinventarid ainult kinnitavad tema öeldut – hõbedast vööd, pärlitest paelad, hõbepaelad, ketid, tanuehted, nõöbid, pärlikraed, ehete kaunistatud kapuutsid, mantlikinnised, mallid, prossid, kaunistatud kukrud, rippuvad nõiakojad, kuldsõrmused, vääriskividest sõrmused. Ehete kaunistamiseks kasutatud vääriskivide valik vääriskividele: rubiin, safiir, türkiis, korall, ametüst, granaat, hüatsint, smaragd, krüsoliit, karneol, teemant, merevaik, samuti pärlid. Vähemalt algselt usu- ja maagilise tähendusega ehted olid *agnus Deid St. Jurgenid* ning paternosterid ehk roosikrantsid. Viimased olid hõbe- või tinapärlistest, merevaigust, korallidest vms. keed, mille küljes rippusid ristid (krutsifiksid, rõngasristid, Püha Antoniuse ja Püha Jakob ristid), sõrmused vms. kaunistused.¹⁰¹ Mõned roosikrantsid olid aukartustäratavate mõõtmatega, ulatudes maani.¹⁰²

Näib, et kolmest nimetatust vähemalt ühe ehte omamine oli lausa “kohustuslik”. 1502. aasta Riia rae luksuse vastaste korralduste kohaselt lubati naistel kanda ühte hõbeketti *agnus Deiga*,¹⁰³ 1511. aasta Tallinna luksusmääruse järgi võis pruudile kinkida kullatud *St. Jurgeni*.¹⁰⁴

14. sajandi lõpul, kui rõivad muutusid varasemast kitsamaks ja liibuvamaks, tekkis vajadus nõõpide ja nõõride järele. Nõõpide

⁹⁵ Vt. KBR, nr. 50; TLA, A. e. 1, l. 32p, 36; A. e. 3, l. 17b; B. t. 1. l. 84.

⁹⁶ KBR, nr. 2115; vrd. Samas nr. 1449, 1499.

⁹⁷ TLA, A. d. 21, l. 190.

⁹⁸ TLA, A. e. 1. 14–15.

⁹⁹ TLA, B. t. 1, l. 89: *eyn roeth par hasen myth eynem brunen zcagens wambois*.

¹⁰⁰ B. Russow. *Chronica...*, 1848, lk. 45.

¹⁰¹ TLA, B. t. 1, 56, 87, 149p.

¹⁰² *Item j krallen pater noster myt sulver sten was lanck bet up de vote*. TLA B. t. 1, l. 31.

¹⁰³ UB II-2, nr. 412, 43.

¹⁰⁴ TLA, B. s. 7, l. 4p.

ja nööridega kinnitati ka n.-ö. eemaldatavaid kostüümiosi, nagu kraesid ja varrukaid. 16. sajandil hakati Euroopas rõivaid eriti rohkelt kaunistama nööpide-naastudega, neid lausa kuhjati rõivastele. Keiser Maximiliani musta sametkuube kaunistasid 1550. aastal 24 suurt ja 54 väikest Hispaaniast toodud peenelt töödeldud kuldnööpi-naastu.¹⁰⁵ Nööpide (krõllide) tähtsusest kaunistusliku elemendina ka Liivimaal annab tunnistust juba see, et need on 16. sajandi varaloendeks ükshaaval üles loetud ja määratletud. Neid oli igasuguseid – kullast, hõbedast, kullatud, pärlitest, mittesaksa, piisam, lehekestega või muude kaunistavate lisanditega, muu hulgas eristati argipäevaseid nööpe (*alle dages knope*).¹⁰⁶ 1545. aasta Tallinna raemäärus keelas kohrutatud nööbid, lubas ainult siledaid.¹⁰⁷ Riideid kaunistavatele nööpidele-naastudele anti ka mitmesuguseid kujusid, kõige levinumad olid roosid, linnud jms.¹⁰⁸ Ühe Tallinna kullassepa vara hulgas leidis näiteks amestüstiga roosike.¹⁰⁹

Mehed armastasid ehteid ja väärisasju mitte vähem kui naised, nad kandsid suuri kuldkette, vääriskividega sõrmuseid, pitsat-sõrmuseid, pärlite ja litritega kaunistatud püksipaelu, ehitud vöösid, mantlikinniseid, kotte ja kukruid, samuti ehitud relvi, nagu pikki mõõku ja pistodasid.¹¹⁰ Russowi teatel kandis "Paide foogt Hinz van Tülen kullast ketti, mis oli 21 naela ungari kulda raske"¹¹¹.

Moe juurde käis ka mõningate ehete eelistus. Näiteks Burgundia mood armastas eriti kellukesti ja kuljuseid, mida kanti vööde või rõivaste küljes. Ühte niisugust vööd võib näha Bernt Notke maalitud "Surmantantsu" keisri seljas. Saksa aladel oli kellukeste ja kuljustega ehtimise komme eriti levinud.¹¹² 16. sajandist on teateid, et eestlased kandsid kellukesti vöö ümber (*klocken [...] so de undutschen umb dat liff dragen*).¹¹³ Kas Russowi mainitud vöökeedel (*liffkede*) oli mingit pistmist Burgundia moe ajal levinud kellukestega ehitud vöödega, on raske öelda. Renessansiga tulid moodi suured ja rasked kullast ketid ning see mood leidis Liivimaal vastukaja. Juba 1449. aastal märkis elekt Silvester teda Riias vastu võtnud

Kuljuste ja kellukestega kaunistatud rõivad.

A. Schultz.
Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert.
Kd. 2. Prag, Wien, Leipzig, 1892.

¹⁰⁵ M. v. Boehn Die Mode..., lk. 159.

¹⁰⁶ RR, nr. 110, 130, 155; TLA, A. e. 2, l. , 26; B. t. 1, l. 149p; A. e. 3, l. 19p, 20.

¹⁰⁷ TLA, B. s. 7, l. 50p.

¹⁰⁸ M. v. Boehn. Die Mode..., lk. 161.

¹⁰⁹ TLA, A. e. 3, l. 19p.

¹¹⁰ TLA, B. t. 1, l. 59; RR, nr 26, 52, 71, 77, 91.

¹¹¹ B. Russow. Chronica..., 1848, lk. 4.

¹¹² M. v. Boehn. Die Mode..., lk. 221–222.

¹¹³ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 398.

Liivimaa auväärsete isikute rõivastust ja ehteid kirjeldades, et kõik olid rietatud kallihinnalisse sametisse ja siidi ning kandsid rohkelt väärisasju kettide ja kaelakeedena.¹¹⁴

Omaette tähelepanu väärrib ehete kaal ehk see, kui suurt metallikogust inimesed pidupäevadel endale ümber ja külge riputasid. Et ehteid oli ülemääraselt palju, seda ei väsi Russow toonitama: "...kui kellelgi oleks seda hõbedat ja kulda, mis hariliku kodaniku naine ja tütar sel ajal pulmadeks kandsid, siis võiks ta sellega hästi kaubitse-da ja end koos oma naise ja lapsega parajalt elatada."¹¹⁵ Liivimaa aadlipulma kirjelduse järgi nõudis säärane suur toredus ja ilu ka ohvreid: "...seal oli pruut koos kõige naisperega pärlite, kulla ja kullatud ehetega ning kõrge krooniga niivõrd ehitud, et ta suutis selle raske koorma all vaevalt jalgel seista."¹¹⁶ Raske öelda, kui mitme kilo jagu just neid väärisasju kokku tuli. Üldiselt leidub ehete väärtust ja raskust reguleerivaid või kajastavaid allikaid arvukalt, alustades luksusmäärustest ja lõpetades varaloenditega. 15.–16. sajandi vahetuse Tallinna luksusmäärus seadis naistel ehete omamisel, nagu tanuehted, nõöbid, ketid ja vööd, ülempiiriks 9 kaalumarka.¹¹⁷ Ühtlasi kehtestas, et kui mehe varandus oli 500 marka, võis naine korraga kanda 4 kaalumarga eest ehteid, kui 200 marka, siis 2 kaalumarga ning kui vara oli 100 marka, siis vastavalt 1 kaalumarga eest ehteid. 1524. aasta Tallinna luksusmäärus nõudis, et suurgildi prouade tanuehe ei tohi kaaluda rohkem kui 2 kaalumarka, väikegildidel jälle 1½ kaalumarka.¹¹⁸

¹¹⁴ UB 10. Hrsg. Ph. Schwartz. Riga, Moskau, 1896, nr. 628.

¹¹⁵ B. Russow. Chronica..., 1848, lk. 45.

¹¹⁶ B. Russow. Chronica..., 1848, lk. 40.

¹¹⁷ TLA, B. s. 7, l. 2; G. v. Hansen. Inventar..., lk. 18–19.

¹¹⁸ TLA, B. s. 7, l. 10p; G. v. Hansen. Inventar..., lk. 20–21.

¹¹⁹ TLA, B. s. 7, l. 49p–50p.

¹²⁰ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 397–402.

¹²¹ TLA, A. e. 2, l. 72, A. e. 3, l. 20.

¹²² TLA, B. s. 7, l. 4p.

¹²³ N. Elias. Über den Prozess..., lk. 202.

¹²⁴ Ilmselt peeti silmas põliselanikke. Manninen. Eesti rahvariiete..., 8, lk. 14–16.

Tanuehted olid naistel selgelt tähtsaimad ja pärandusid emalt tütrele. Tegelikult oli isegi luksuspiirangutega lubatud ehete hulk märkimisväärne. Tallinna 1545. aasta luksusmääruse järgi lubati peiul pruudile kinkida ühtekokku ligi viie kaalumarga eest väärisasju, teiste hulgas umbes meetripikune kullatud kett väärisasjadega (kaaluga kokku 8 loodi ehk u. 100 g), kullatud vöö (22 loodi), ehitud kukkur (1 kaalumark) koos tupega (5 loodi) jms.¹¹⁹ Kogu kraami, mida pidude ja pühade ajal endale ehtimiseks külge riputati, võis olla hea mitu kilo. Pole siis ime, et mõned end selle koorma all vaevu liigutada suutsid. Muidugi mõista ei olnud kõigil linnaelanikel ehetega toretsemiseks võrdseid võimalusi, kuid ega vaestel olnud seepärast vähem tahtmist end ehtida. Eesti päritolu ehete arvukus tõendab, et sellest kirest olid kõik ühtmoodi haaratud.¹²⁰

Aksessuaaride hulka tuleb arvata ka rinna-rätikud (*borstlappen*), mida kandsid nii mehed kui ka naised, ja mis olid mõeldud varjama avarat dekolteed. Rinnarätikud olid sageli siidist või sametist, kaunistatud helmeste ja kuldripatsitega.¹²¹

15. sajandil tulid Itaalias moodi taskurätikud. Algselt olid need dekoratiivsed iluasjad, lisandid kostüümi juures, valmistatud peenest kangast ja kaunistatud, mitte otse nuuskamiseks mõeldud. Hiljemalt 16. sajandi algul kuulus taskurätik Liivimaal jõukate linnakodanike kohustuslike pulmakinkide hulka: pruut võis peigmehele kinkida 2–4 taskurätikut.¹²² Ka Tallinna 16. sajandi varaloendites esineb taskurätikuid sageli. Selles kontekstis on isegi üllatav, et väidetavalt oli Prantsuse kuninga Henri IV pärandustombus vaid viis taskurätikut,¹²³ ilmselt polnud luksuseks veel nende arv, vaid kvaliteet.

Rääkides lisanditest kostüümi juures, on põhjust peatuda põgusalt ka soengumoele, kuigi teateid selle kohta on Liivimaalt erakordselt napilt ja alles 16. sajandist. 1590. aastal Veneetsias ilmunud raamatu järgi kandsid Liivimaa naised lühikesi lokitud, neiud pikki kõhvardatud juukseid.¹²⁴ Samast ajast pärinev vaselõige kujutab üht talunaist samuti lühikeste, kõrvadeni piiratud juus-

tega. Itaalia sõdade ajal olid Charles VIII ja Louis XII habemeta ja pikkade juustega. Siis hakkas Itaaliast levima uus mood – lühikesed juuksed ning selle juurde habe ja vuntsid.¹²⁵ Liivimaa ordumeistrit W. v. Plettenbergi on kujutatud just lühikeste juuste, habeme ja vuntsidega. Hauamonumentide järgi otsustades püsis see mood Liivimaal kindlasti 16. sajandi lõpuni. Täishabeme võidutsemisest annab tunnistust ka asjaolu, et Tallinna pudupoodnikud kauplesid spetsiaalsete habemekammidega.¹²⁶

Tervikpilt kostüümist. Mood

Kui tahes head oleksid kirjeldused, jääb üksikute rõivaesemete olemus ainult nende põhjal hoomamatuks. Sama kehtib tervikostüümist ja seda mõjutanud moevooludest ettekujutuse saamise kohta – kujutava kunsti abita on see teostamatu, sest nõuab rohkem kui ainult üksikute detailide tundmist. Nagu juba eelpool märgitud, on Eesti ala linnade rõivakultuuri 14. sajandi lõpust 16. sajandi keskpaigani edasi andvate kunstiteoste arv enam kui tagasihoidlik, isegi olemasolevatele kirjeldustele on asjatu panna liiga suuri lootusi. Ja ometi, kui arhiiviallikais sisalduvat informatsiooni siduda ja võrrelda muu Euroopa materjaliga, on võimalik vähemalt mingi vastus küsimusele, kuidas ja kui moodsalt Eesti ala linnaelanikud 14.–16. sajandil riides käisid.

14. sajandi teisel poolel toimusid rõivakultuuris pöördelised muutused, mille sisuks oli meesterõivaste lühenemine 1350. aasta paiku. F. Braudeli arvates on just sellest ajast peale põhjust rääkida moest Lääne-Euroopas.¹²⁷ Uus häbitu meestemood leidis küllaldaselt arvustamist: "...sel aastal hakkasid kõik mehed, eriti aadlikud, relvakandjad ja nende kaaskond, mõned linnakodanikud ja nende teenrid kandma nii lühikest ja kitsast rõivastust, et see lubas näha seda, mida sündsus käsib varjata."¹²⁸ Kui kiiresti uus mood – lühike kuub ja kitsad püksid – Liivimaa linnad vallutas, pole teada. Arvestades inimeste liikuvust, on tõenäoline, et esimesed n.-ö. uue ajastu kuulutajad jõudsid rutem, kui arvata oskaks, Liivimaa linnatänavatele uhkel-

dama. 1370. aasta paiku valmis ühe Tallinna raepingi külgleeni kaunistama puunikerdus Tristanist ja Isoldest. Kui Isolde kannab pikka liibuvat vööta kleiti, just sellist, nagu neid võib kohata 14. sajandi teise poole prantsuse miniatuuridel,¹²⁹ siis Tristanit on kujutatud lühikeses ja kitsas, keha ligi nõõritud kuues, mille peal on metallplaatidest puusavöö ehk *dusink*,¹³⁰ jalas kitsad püksid ja terava ninaga saapad.

Lühikese meesterõivastuse läbilöömise kontekstis väärib tähelepanu, et 1441. ja 1451. aastal pidi Saksa Ordu kõrgmeister rüütlitele Saksa- ja Liivimaal südamele panna, et nood ei kannaks sobimatult lühikesi kehakatteid, vaid jääksid traditsioonilise rüütlirõivastuse juurde.¹³¹ Riia rätsepate 1492. aasta skraa järgi õmmeldi nii meestele kui ka naistele¹³² lühikesi mantleid, lühikest meestemantlit nimetati seejuures kodanikumantliks (*borgerhoiken*); eraldi artikkel oli lühike meesterõivas (*korte kledinge*), mille õmblemine maksis viis veeringut, olles üks kallimaid tööhindu.¹³³

14. sajandi teise poole naistemoest rääkides ei pääse ka siinkohal mööda varasemas ajalookirjanduses palju ekspluateeritud Kunigunde Schotelmundi 1381. aastast pärinevast hauaplaadist. Tallinna bürgermeistri abikaasat on kujutatud pikas voogavas kleidis ja bordeeritud jakis ning laiade voltide ja kapuutsiga mantlis, mida hoiab lõua alt koos pross, jalas on naisel terava ninaga kingad. Tegu on tüüpilise hilisgooti naisterõivastusega, nagu seda tundis kogu keskaja Euroopa.

¹²⁵ F. Braudel. *Matrerial'naja tsivilizatsija, ekonomika i kapitalizm XV–XVIII vv*, kd.1. – Strukturõ povsednevnosti: vozmoznoe i nevozmoznoe. Moskva, 1986, lk. 353–354.

¹²⁶ TLA, A. e. 1, l. 44p.

¹²⁷ F. Braudel. *Material'naja...*, lk. 339.

¹²⁸ F. Braudel. *Material'naja...*, lk. 339.

¹²⁹ A. Schultze. *Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert*. Prag, Wien, Leipzig, 1892, kd. 2, fig. 319–321.

¹³⁰ A. Schultze. *Deutsches Leben...*, kd. I, lk. 371.

¹³¹ UB 9, nr. 794; UB 11, nr.102.

¹³² Kümme aastat hiljem välja antud bursprakes keelati naistel kanda lühikesi mantleid. UB II-2, nr. 412 § 38, 39.

Pärast 14. sajandi pöördelisi sündmusi Euroopa rõivakultuuris liikus areng edasi selles suunas, et rõivastega hakati järjest enam inimkeha osi rõhutatult esile tooma, rõivad mitte ainult ei katnud keha, vaid muutsid visuaalselt selle füüsilist väljanägemist. Meestel tegid seda lühike, tugevalt polsterdatud õlgadega kuub, kitsad püksid ja groteskne püksilakk. Naisterõivad hakkasid rohkem jälgima figuuri, korsetid aitasid varasemast selgemalt ja teravamalt kehapiirjooni esile tuua ning dekolteed muutusid üha paljastavamateks.

1369. a. abiellus Burgundia hertsog Philippe Hea Flandria printsessiga ja nii kujunes Põhja-Prantsusmaad, Flandriat ja Madalmaid hõlmanud Burgundia hertsogkond. Sealse õukonna rõivamood muutus 14. sajandi teisest poolest alates kogu Euroopas tooniandvaks. Burgundia moes jätkus hilisgooti vertikaalne joon ja sale siluett, kuid omanäoliseks muutusid selle *Mi-parti* – s.t. rõivaste jaotamine vertikaal-, horisontaal- või diagonaaljoont mööda kaheks, värvilt ja isegi vormilt erinevaks osaks – kellukesed, pikad slepid, looriga kõrge tanu ehk *hennin* ning ebaloomulikult pika terava ninaga kingad. 14. sajandi lõppu dateeritud Tallinna rätsepaameti põhikiri keelas meistritel kanda kahevärvilisi kapuutse ja pükse.¹³⁴ Võimalik, et see on viide Burgundia moe ühele iseloomulikule joonele – *Mi-partile*. Tõe huvides tuleb küll lisada, et kahevärvilisi rõivaid kanti ka enne Burgundia moodi. Igatahes oli tegu uute trendide silmapaistvalt kiire jõudmisega Liivimaale. 15. sajandi lõpul osteti Tallinna moosekantidele rõivaste valmistamiseks ühepalju rohelist ja pruuni kangast. Kas see võiks viidata *Mi-partile*, jääb andmete puudulikkuse tõttu selgusetuks.¹³⁵ 1526. aastal Tallinnas Hinrick Norenbergile kuulunud vammus koos punast ja kollast värvi püksisäärega on tunduvalt selgem vihje Burgundia moele.¹³⁶

Burgundia naistemoe stiilinäide.

A. Schultz. Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Kd. 2. Prag, Wien, Leipzig, 1892.

***Mi-parti* meestekostüümis.**

A. Schultz. Deutsches Leben im XIV. und XV. Jahrhundert. Kd. 2. Prag, Wien, Leipzig, 1892.

Narmastatud ja sakitud äärtega kleit, iseloomulik eriti renessanssmoele.

Boehn. Die Mode. Menschen und Mode im Mittelalter. München, 1925.

¹³³ W. Stieda, C. Mettig. Schragen dr Gilden..., lk. 487.

¹³⁴ TLA, A. c. 36, l. 1.

¹³⁵ KBR, nr. 2115.

¹³⁶ TLA B. t. 1, l. 50.

Viimasele näib viitavat ka Borchert Ploch'i musta siidlooriga kübar.¹³⁷ Kuigi 16. sajandi algul olid Burgundia stiilis rõivad juba vanamoodsad.

15. sajandil sai Itaaliast alguse uus moesuund, mis varasema vertikaalse joone ja kõrgusesse pürgiva sihvaka silueti asendas horisontaalse joonega. Siluett muutus loomulikumaks, aga ka jõulisemaks, moodi tulid rasked kangad – samet, brokaat. Itaalia renessansiaegne uhke kostüüm suure avatud dekoltee, laiade varrukate, kuld- ja hõbetikandite, kullakarva brokaadi, tumepunase atlase ja sametiga oli eeskujuks enamikule Euroopast. Millal ja kuivõrd see mood Liivimaal läbi läi, on ainult arhiiviallike põhjal raske öelda. Varaloendisse kirja pandud “kuub” ei lase paraku aimata, kas see oli ömmeldud Burgundia, renessansi või mõne muu moe järgi. Siiski on vähe tõenäoline, et renessansskostüüm Liivimaale ei jõudnud. Tallinna vanim säilinud, tõenäoliselt 15. sajandi lõpust pärit luksusmäärus keelas kuldsed pearätid, prossid mantli ees. Neil, kes kandsid pärlitest nõõpe, ei lubatud enam teisi ehteid kanda.¹³⁸ 1524. aasta luksusmäärus keelas naiste pikavarrukalised ning kallist siidist ja sametist kleidid, pärlkraed, vääriskividega kaunistatud vööd ja kapuutsid.¹³⁹ Riia 1502. aasta bursprake ja isegi veel 1598. aasta rõivamäärus võitlesid samuti sedasorti toredusega: sametist, siidist ja atlasest rõivad, siidtikandid, suured sametkandid, pärlid, litritest kaunistused, kuld- ja hõbebrokaadist peakatted, sarlakpunane kalev, laiad kleidivarrukad jne.¹⁴⁰ Muidugi ei saa ilma piltideta lõpuni kindel olla, kuid ometi on samet, siid, atlas, kuldbrokaat, pärlid, tikandid just renessansskostüümi märksõnad. Pealegi, Itaalias moodi tulnud baretid, taskurätikud ja rasked kuldketid ju jõudsid Liivimaale.

Juba Burgundia moes leidsid endale koha lõhikud ja sakid. Esialgu ehtisid vertikaalsed lõhikud peamiselt meeste kuubede ja vammuste varrukaid. Sakilisi servi, narmastatud ääri ja muidugi lõhikuid rõivastel arendas veelgi edasi Itaalia renessanssmood. 16. sajandi algul viisid lõhikute moe äärmuseni Šveitsi *landsknecht*’id, kelle rõivastel pandi

Saksa landsknehti lõhikutega kaunistatud kostüüm, 16. sajandi I pool.

M. v. Boehn. Die Mode. Menschen und Moden im sechszehnten Jahrhundert. München, 1923.

erisuunalised lõhikud lausa mustreid moodustama. Lõhikutega püksid (*tosnedener* (*affgesnedene*) *haßen*), vammused (*torschneden wambs*) ja isegi saapad (*uthgesnedene scho*) ei puudunud ka Liivimaa linnakodanike garderoobist.¹⁴¹

15. sajandi lõpul rikastus Tallinna rae-teenrite Lübecki hallist kalevist rõivastus ühe detaili võrra. Nimelt näitab rae arve- raamat, et hiljemalt 1496. aastast alates hakati nende rõivaid kaunistama punaste ja valgete triipudega (kantidega).¹⁴² Punane ja valge küllap seepärast, et need olid Lübecki ja Tallinna linna- või vapivärvid.¹⁴³ Kas oli triipude lisamine riie-tele mõne moevoolu, näiteks, renessanssmoe mõjuavaldus või tuli see pelgalt rae soovist neid ametimehi teis- test selgemalt eristada, sellele küsimusele arved vastust ei anna. 1492. aasta Riia rätsepate skraa järgi ömmeldi sel ajal triipudega mantleid ja kuubi (*stripeden krakeden*

¹³⁷ TLA, B. t. 1, l. 22.

¹³⁸ TLA, B. s. 7, l. 2, 2p.

¹³⁹ TLA, B. s. 7, l. 10;

G. v. Hansen. Altlivländische..., lk. 20.

¹⁴⁰ G. v. Hansen. Altlivländische..., lk. 22–23; UB II-2, nr. 412, § 38–47.

¹⁴¹ TLA, B. t. 1, l. 69, 75p, 134; A. e. 2, l. 83–84.

¹⁴² KBR, nr. 2324.

hoiken, langen scharlackens rock mit stripen).¹⁴⁴ Et Tallinnas osteti triipudeks (kantideks) suhteliselt vähe kangast, alla meetri (1½ küünart),¹⁴⁵ siis võib-olla kanditi sellega, näiteks, varrukälõhikute ääri vms.

16. sajandil, Karl V valitsemisajal läks Euroopa ülemkihis moodi mustast kalevist kostüüm, mida kandsid hispaanlased. Hispaania moe läbilöömine sümboliseeris omamoodi Hispaania kuningavõimu poliitilist prevaleerimist Euroopas. Hispaania kostüümi iseloomustas tagasihoidlikkus, vaoshoitus – tume kangas, liibuv kuub, puhvpüksid, lühike mantel ja kõrged kraed. Musta kanti igal võimalikul juhul, ka pidulikel puhkudel, näiteks, pulmas.¹⁴⁶ Tallinna elanike varaloendite järgi ei jäänud Hispaania mood neile kauaks võõraks. Juba 1530. aasta paiku kandis Tallinna suurtükimeister Peter Fresen musta hispaania mantlit (*spanische kappe*) ja polnud sugugi ainus omasugune.¹⁴⁷

1561. aastal valmistatud epitaaf aasta varem venelastega peetud lahingus langenud Tallinna mustpeade mälestuseks demonstreerib põgusalt hetke meestemoodi, peamiselt küll püksimoodi. Moekohased puhvpüksid, liibuvad sukad, must püstkraega kitsas kuub. Samas lahingus langenud raehärra Ludke von Oytenit on tema mälestustahvilil kujutatud baretis, laia kraega ülerõivas, ilmselt *schaubes*. Pontus de la Gardie ja tema naise Sophia Gyllenhelmi hauamonumendil Tallinna toomkirikus aastast 1588/89 on meest kujutatud raudrüüs ja suure taldrikkraega, nn. veskikiviga. Naisel on seljas pikk eest lahtine tagasikeeratud kraega mantel, selle hõlmu ja käiseid kaunistavad tikandid, peakatteks on hispaania-pärane sulekesega ehitud mütsike, kaelas nn. veskikivi. Kõik annab tunnistust Hispaania moe võidukäigust ja kinnistumisest Liivimaal 16. sajandi teisel poolel.

Hispaania stiilis meestekostüüm.

M. v. Boehn. Die Mode. Menschen und Moden im sechszehnten Jahrhundert. München, 1923.

Pontus De la Gardie ja tema abikaasa hispaania stiilis rõivastes.

Nottbeck, E.v., Neumann, W. Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval. Reval, 1904.

¹⁴³ 15. sajandil Lübeckis tavatsesid kodanikuprouad rõivastuda pidulikel puhkudel punasesse ja valgesse, mis olid Lübecki linnavärvid, sümboliseerimaks linna uhkust ja hiilgust. – M. E. Schlichting. Religiöse und gesellschaftliche Anschauungen in den Hansestädten des späten Mittelalters. Saalfeld, 1935, lk. 128.

¹⁴⁴ W. Stieda, C. Mettig. Schragen de Gilden..., lk. 488.

¹⁴⁵ KBR nr. 2324, 2407.

¹⁴⁶ M. v. Boehn. Die Mode..., lk. 133–135.

¹⁴⁷ TLA, A. e. 1, l. 7; B. t. 1, 166p.

Rõivastus ja norm, tüli rõivaste pärast

Inimese rõivastust reguleerisid ja määrasid mitmed tegurid: materiaalsed võimalused, individuaalsed eelistused, looduslikud tingimused jm., nende kõrval astus reguleerija rolli ka avalik võim, linnas linnavalitsus. Viimase osa avaldus kõigepealt otseste määruste ja korralduste kaudu. Eesti ala linnadest on spetsiaalseid rõivamäärusi säilinud ainult Tallinnast. Tõenäoliselt neid väikelinnades vaadeldaval perioodil välja ei antudki, väikses kogukonnas oli vastastikune kontroll ja järelevalve niigi tugev. Esimehe teadaolev rõivamäärus Tallinnast pärineb oletatavasti 15. sajandi lõpust. See reguleeris peamiselt naiste ehete väärtust, mis seati sõltuvusse abikaasa varanduse suuruselt.¹⁴⁸ Riia 1502. aasta bursprake seadis samuti naiste lubatud kallihinnalised rõivad ja ehted sõltuvusse mehe varanduse suuruselt.¹⁴⁹ Tallinna teine säilinud raemäärus kodanike rõivastuse kohta pärineb aastast 1524 ja puudutab jällegi vaid naiste rõivaid ja ehteid.¹⁵⁰ Neidsamu nõudmisi edaspidi korrati.¹⁵¹ Rõivamäärused polnud ainsad rõivastust reguleerinud määrused, seda tegid ka burspraked ja luksusmäärused.

Tallinna 1524. aasta rõivamääruses on väljaandmise eesmärgiks märgitud linnakodanike üldine hüvang (*tho woffhart des gemeinen bestens*),¹⁵² mis lahtiseletatult tähendas vastuastumist arutule toretsemisele. Riia 1502. aasta bursprake rõivastust reguleerivate punktide eesmärgiks ja ülesandeks oli sõnaselgelt võidelda pillamise vastu (*vorramet umme tho entsachinghe der swaren geltspeldinghe*).¹⁵³ Samas, mõistagi, polnud liigne pillamine kõigi linnaelanike jaoks ühesuguse tähendusega. Kel oli varandust rohkem, see võis ka rohkem kulutada. 16. sajandi jooksul muutus vahetegemise alus, varanduse suurus kaotas päevakajalisuse, selle asemele astus seisus. Otsene või sõnaselge seisuste eristamine kostüümi kaudu on Tallinna 16. sajandist säilinud rõivamäärustes tegelikult nõrgalt esindatud. 1524. aasta määruses on vaid üks ehteid puudutav punkt, mis andis eeliseid suurgil-

di daamidele, ülejäänud nõudmised kehtisid ühtviisi kõigi kohta.¹⁵⁴ Arvestades, et tegelikus elus viis tüli rõivastuse pärast – "...nii oli samuti nende naiste ja tütarde riie- te pärast suur vaen ses mõttes, et naine ei tohiks teise naisega ühte moodi riides käia."¹⁵⁵ – lausa avalike kokkupõrgeteni (Russowi kirjeldatud juhtum Tartus), oli seisuste eristamine rõivaste abil aktuaalne ja tõsine probleem, kuigi raekorraldustest selle teravus esile ei tule. Rõivaste väga üksikasjaliku reglementeerimiseni seisuse järgi jõuti Liivimaal 16. sajandi lõpul ja 17. sajandil.¹⁵⁶ Seisuste eristamisele suunatud rõivamäärused räägivad sügavatest sisemistest vastuoludest linnas, sest kui ebakindel peab ikka positsioon olema, et ainuüksi mõni riidehilt või ehteasi seda väärata võib.

Rõivamääruste mõju Liivimaa rõivakultuurile on küsitav. Linnavalitsuse määrused ei olnud enamasti kuigi detailsed ja puudutasid tegelikult väikest osa elanikkonnast. Keelati siidkangastest kleidid, piirati kallite ehete kasutamist, aga vaevalt et siidist ja sametist kleitidest hoidumine enamiku linnakodanike jaoks see kõige tõsisem probleem oli. Ka liigse toretsemise vastu võitlemise kasutegur on küsitav. Esiteks, näitab vajadus määrusi korrata, et neist ei peetud palju kinni ja, teiseks, puudutati ju ainult naisterõivastust, samal ajal oli meestekostüüm sageli veel luksuslikum ehk pakkus priiskamiseks rohkem võimalusi, kui naistel oligi. Kõnealused Tallinna rõivamäärused on sisult sarnased 15. sajandi lõpul Saksa linnades väljaantutega, kuid jääb mulje, nagu oleks Tallinna linnaisade innukus juba

¹⁴⁸ TLA, B. s. 7, l. 2–3.

¹⁴⁹ Tõsi on, et varanduse järgi reglementeerimine puudutas vaid linnakogukonna ladvikut. Need, kelle varandus ei väärinud märkimist, arvati kõik ühte punkti – *gemene folk und amptelude*.

¹⁵⁰ TLA, B.s. 7, l. 10p–11.

¹⁵¹ TLA B. s. 7 l. 44, 44p.

¹⁵² TLA, B. s. 7, l. 10p.

¹⁵³ UB II-2 nr. 412 § 38.

¹⁵⁴ TLA, B. s. 7, l. 10p–11;

G. v. Hansen. *Altivländische...*, lk. 20–21.

¹⁵⁵ B. Russow. *Chronica...*, 1848, lk. 38.

¹⁵⁶ G. v. Hansen. *Altivländische...*, lk. 26; TLA B.s. 7, 292–301.

esimeste punktide kirjapanemise juures rau-
genud, s.t. et need on saksa omadega võr-
reldes linnaelanikele vähem keelde ja käske
jagavad, ajaloo-uuri ja jaoks aga võrratult
sisutunud.¹⁵⁷

Kuid avalik võim mõjutas linnaelanike
rõivakultuuri ka varjatumal kujul. Selle alla
käib raeteenrite, käskjalgade jt. ametimees-
te varustamine rõivastega linna kulul. Need
olid mõnes mõttes nagu vormirõivad. Po-
sitsioonile vastavalt oli raeametnike rõivas-
tus erinev. Tallinna suurtükimeistri inglise
mustast kalevist rõivad olid näiteks mitu
korda kallimad kui raeteenritel.¹⁵⁸ Omamoo-
di vormirõivastega üritas linnavalitsus märke-
gistada ka nn. marginaalseid gruppe, täpse-
malt prostituute. 1502. aastal nõuti neilt
Riias valget triipu mantlikrae,¹⁵⁹ 16. sajandi
teisel poolel Tallinnas valget peakatet.¹⁶⁰

Varustada oma ametimehed korralike
rõivastega oli tähtis ja kasulik linna maine-
le. Tõenäoliselt murest linna evangeeliumi-
usu õpetajate hea maine pärast hoolitses
raad vajadusel nende rõivaste eest. 1543.
aastal Saksamaalt õppimast naasnud ning
Tallinna kirikute ja koolide juures ametisse
asunud kaks noormeest, Tewes Wellynk ja
Balsser (Balthasar Pomeranck), said ühis-
laekast eraldatud rahaga korralikud riided
(vammused, särgid, püksid jms.) selga ja
kingad jalga.¹⁶¹

¹⁵⁷ Ka Saksa linnade rõivamäärused keelasid naistel kallistest siidkangastest kleidid, samuti sameti ja brokaadi kasutamise ning piirasid ehete ja värisasjade kandmist. Kuid erinevalt Tallinna omadest olid nõuded võrratult üksikasjalikumad: määrati seisuse järgi lubatud rõivastus, ühtlasi reguleeriti rõivaste tegumoodi, nt. kleidi pikkust ja dekoltee suurust, rääkimata siis juba meesterõivastuse reguleerimisest. Schultz Deutsches Leben..., II, lk. 333–340.

¹⁵⁸ KBR, nr. 2079, 2232.

¹⁵⁹ UB II-2, nr. 412 § 52.

¹⁶⁰ TLA, B. s. 7, l. 79: *Alß sollen öhre hove, mitt hullen von wande oder sayen, witten doecken unnd huven bedeckt, unnd bekleidet sein.*

¹⁶¹ TLA, B. l. 4, l. 158, 158p, 160.

¹⁶² KBR, nr. 14, 15.

¹⁶³ UB II-1, nr. 636.

¹⁶⁴ AR, nr. 55 §10.

¹⁶⁵ M. E. Schlichting. Reigöse..., lk. 131.

¹⁶⁶ Pärnu linna ajaloo allikad, 207: nr. 120.

Hästi ja ajakohaselt riides käia muutus mõnel juhul lausa auküsimuseks, eriti kui kellelgi tuli väljaspool oma linna esinduskohuseid täita, siis õmmeldi talle linna kulul uued riided. 1433. aastal Leedu vastu sõjakäiku alustanud ordumeistri Cisse von Rutenbergi käsutusse saadetud pillimeestele lasi Tallinna raad 1432. aasta lõpul õmmelda uued, karusnahaga ääristatud kuued ja veidi hiljem ka ratsapüksid.¹⁶² 1498. aastal Võnnusse ja Narva linnadepäevadele minekuks õmmeldi Tallinna raesaadikutele uued kuued, mantlid, püksid, mansetid jm.¹⁶³ Kui Liivimaa linnad saatsid oma saadikud Venemaale läbirääkimistele, siis eelnevalt oli linnadepäeval 1514. aasta veebruaris üldise arutluse all saadikute korralike rõivastega – hea vammuse, pükste ja muu vajalikuga – varustamine. Ka neid saatvad teenrid ja kannupoisid pidid olema korralikult rõivastatud: *die gesellen ock temeliger wiszen tho cleiden na gelegenheit der tidt*.¹⁶⁴ Et ei juhtuks nagu Danzigi õnnetu saadikuga Brügges, kes oli sunnitud seal endale teised rõivad üürima, et mitte oma moेतutes rõivastes naeruväärseks mõjuda ja linnale häbi teha.¹⁶⁵

Seisusekohane rõivastus, see oli kohustus ja ühtlasi midagi, mis kindlustas isikule tema väärikuse. Hooldusõiguse peale sõlmitud lepingutes on ühe punktina sees hooldusalusele sobilike rõivaste tagamine. Seda töötas ka Uus-Pärnu raehärra Berndt Hessels oma võõrastütarte suhtes: *mit kostinghen kleidern und wes dar thogeboert, und se thou erenn thobostedenn*.¹⁶⁶

Rõivad demonstreerisid isiku olemust, võimalusi, positsiooni sageli rohkem ja ilmekamalt kui näiteks eluase ja toidulaud, sest olid palju nähtavamal. Samal ajal polnud rõivad ainult väline märk isiku seisundi kohta, nende abil sai ka muunduda, esineda kellegi teisenä. Sõjaseisukorras Tallinnast pääsemiseks rõivastusid saksa kodanikuprouad eestipärastesse rõivastesse ja pääsesid põgenema.¹⁶⁷ Tartu koosneri tütar riietus ja ehtis end viisil, mis lasi teda pidada ennemini kaupmehe kui käsitöölise tütreks.¹⁶⁸ Ümberrõivastumine tähendas maskeerumist, oma tegeliku olemuse varjamist ja mitte alati ei suhtunud avalik võim või

arvamus sellesse positiivselt. Prostitutididel keelas linnavalitsus nautida rõivaluksust, s.t. neilt võeti võimalus ilusate rõivaste ja ehete abil muuta end auväärseteks kodanikuprouadeks, keda nad ju ei olnud. 1576. aastal anti Tallinnas välja lausa eraldi rõivamäärus prostituutide kohta – neil keelati kanda siidist ja sametist, sarlakpunasest kalevist kleite, kantidega ääristatud rõivaid, väärisasju ja ehteid; varasemal ajal sisaldasid sisult lähedasi nõudmisi burspraked.¹⁶⁹

Liivimaa valitsejate toretsemise tagamõtteid paljastab Balthasar Russow: "...juba lihtsad käskijad, nagu komtuurid ja foogtid tavatsesid kullast kettidega, trompetitega ja kallite riietega kuningate ja vürstide kombel otse vastu sündsust ning kommet toretseda ja praalida."¹⁷⁰ Toretsemine, eriti rõivastega kui kõige enam nähtaval olnuga, kompenseeris puudujäägid, näiteks selle, et elati n.-ö. kristliku maailma äärel, samuti võimetuse murda rangelt seisuliku ühiskonna tõkkeid. Just rõivaste abil oli kõige kergem – olgugi näiliselt – sotsiaalseid barjääre ületada, võtta endale teine, tegelikult meelepärasem roll. Avalikul võimul, samuti moralistidel oli põhjust muretseda, sest rõivastega kordasaadetu oli nähtav kõigile, pakkudes järeleaimamiseks eeskuju ning mis kõige hullem – halba eeskuju.

Seisusekohast riideskäimist nõudnud raemäärused olid ju iseenesest ka maskeerumise vastu suunatud, kuid äärmuse saavutas see maskeeringu-foobia karnevalimaskeeride keelustamisega reformatsiooni ajal. Ümberrõivastumisega mängida ja piire ületada polnud enam isegi karnevali "pahupidi maailmas" lubatud. Maskides ja karnevalikostüümis ringijooksmist nimetati otsekoheselt arutuks tegevuseks ja paganlikuks kombeks.¹⁷¹ Igaüks pidi jääma selleks, kes ta oli, ilma mingisuguste mööndusteta (mitte et tegelikult elus oleks seda sajaprotsendiliselt saavutatud, kuid mõjus ideaali eksisteerimine iseenesest).

Lõpetuseks

Eesti ala linnade orduaja rõivakultuuri uurimiseks pakuvad arhiiviallikad laialdasi ja mitmekülgeid võimalusi. Tõsi küll, kostüümi tegelikule väljanägemisele lubab kirjasõna ainult "lõpmatult läheneda", s.t. teades rõivaeseme nimetust, värvi või hinda, jääb siiski selgusetuks, kuidas see päriselt välja nägi. Selles mõttes on kujutava kunsti teosed muidugi asendamatud. Kuid Euroopa moevoolude kajastused, kohaliku talupoja- ja naaberrahvaste kultuuri mõjud on ometi jälgitavad ning seeläbi saavutatav vähemalt osaline ettekujutus, kuidas inimesed Eesti linnas riides käisid. Rõivaste koht ja tähtsus tolle aja inimese igapäevaelus – olenevalt seisusest, sotsiaalsest positsioonist, rahvusest vms. – tuleb samuti kõige paremini esile kirjalikest allikatest. Just arhiividokumentidele, kuivõrd need kajastavad muu hulgas niisuguseid aspekte, mida ükski pilt või väljakaevatud riidetükk edastada ei suuda, tugineva uurimusega rõivakultuurist on kõige enam lootust tabada ordu ja piiskoppide aegse Liivimaa eluviisi omapära. Kuid nn. orduaja linna rõivakultuur mõjutas tugevalt eesti talupoegade oma ning väärrib ka selle asjaolu pärast tähelepanu. T

¹⁶⁷ P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 397.

¹⁶⁸ B. Russow. Chronica..., 1848, lk. 38.

¹⁶⁹ TLA B. s. 7, l. 41–42 (mustand), l. 78–79 (puhtand); P. Johansen, H. v. z. Mühlen. Deutsch und Undeutsch..., lk. 437; Bursprake § 47; UB II-2, Nr 412 § 51; Nr 837 § 32.

¹⁷⁰ B. Russow. Chronica..., 1848, lk. 4.

¹⁷¹ ..., dat dat vastelaventh lopenn nicht alleine heidensch is, sundern heel duvelß, ... Pärnu linna ajaloo allikad, 210, 211: nr. 127.